

יציאה אל השטח עם סטודנטים לביסוס ראייתי של התיק המשפטי: תובנות פרקטיות ופדגוגיות

יובל לבנת*

המאמר מנתח מקרה שבו המחבר, מנחה בקליניקה משפטית, "יצא אל השטח" עם סטודנטים, לצורך ביסוס ראייתי של תיק שבו הם מטפלים יחדיו. המחבר מונה את יתרונות היציאה אל השטח במקרה הקונקרטי המתואר, מבחינה פרקטית (לחיזוק התיק), אידיאולוגית (כעורך דין לשינוי חברתי) ופדגוגית (כמנחה בקליניקה). בהמשך, מנסח המחבר הצעה ראשונית לקווים מנחים ביחס לנסיבות שבהן יציאה אל השטח תהיה אפקטיבית עבור עורכי דין, תוך התייחסות מיוחדת לעורכי דין לשינוי חברתי ולמנחים בקליניקות משפטיות.

מבוא

1. שאלת המחקר: מתי כדאי לעורך דין לצאת אל השטח?

במסגרת עבודתו לביסוס ראייתי של טענה או דרישה משפטית כלשהי בשם לקוחו עשוי עורך הדין לחנוך בדעתו, האם לבצע את פעולות איסוף הראיות ממשרדו¹ או "לצאת אל השטח": לבדוק או לחפש כמו עיניו ראיות חפציות בזירת האירוע, לקיים שיחות גישוש עם עדים פוטנציאלים במקום מושבם, וכיוצא באלה אפשרויות.

* דוקטור למשפטים; מנחה אקדמי, הקליניקה לזכויות פליטים, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב. אני מודה לענת בן-דוד, ורדית דמרי מדר, יעל הבסי אהרוני, דפנה הקר ואלעד כהנא על הערותיהם/ן הטובות על נוסחים קודמים של המאמר. תודתי נתונה גם לירדן אלון על הסיוע רב הערך במחקר, ולמערכת כתב העת מעשי משפט על עבודת העריכה המצוינת.

1 כללי האתיקה של עורכי הדין נותנים רמז כלשהו לנורמה (יש שיאמרו: תפיסת העולם) שלפיה אתר פעילותו המרכזי של עורך הדין הוא משרדו. כלל 3(א) לכללי לשכת עורכי הדין (אתיקה מקצועית), התשמ"ו-1986 קובע, כברירת מחדל, כי "עורך דין יקבל את לקוחו במשרדו". החריג המרכזי לברירת מחדל זו קבוע בכלל 3(ב): "עורך דין רשאי לפגוש את לקוחו במקום אחר זולת משרדו, ובלבד שיעשה כן בתנאים ההולמים את כבוד המקצוע". כלל 3(א) מעורר קושי עקרוני, אך מאחר שמאמר זה אינו עוסק ביציאה מהמשרד לצורך פגישה עם לקוח דווקא, לא אתעמק בו.

ישנם מקרים שבהם ברור למדי שהיצאה אל השטח הכרחית מבחינה מקצועית, כמו גם מקרים הפוכים – שבהם ברור לעורך הדין שיהא זה חסר ערך. אך ישנם כמובן גם מקרי ביניים, שבהם יציאה אל השטח עשויה להניב פרי, אך עלולה גם לבזבז את זמנו של עורך הדין לשווא, וגרוע מכך – לגרום נזק לתיק. יתרה מכך, השיקולים ביחס ליציאה אל השטח עשויים להשתנות בהתאם ל"סוג" עורך הדין. מערך השיקולים של עורך הדין הקלאסי – "שכיר חרב" שבא להגן אך ורק על העניין המשפטי הקונקרטי שבגיניו פנה הלקוח לייצוג, עשוי להיות שונה ממערך שיקוליו של עורך הדין לשינוי חברתי – זה שרותם את עבודתו המשפטית למטרות פוליטיות (ובעיקר למען אוכלוסיות מוחלשות)²; ומערך השיקולים של שני אלה עשוי להיות שונה מזה של קלינאי,³ החוכך בדעתו אם לצאת אל השטח בליווי סטודנטים.

אבקש לבחון שאלות אלה באמצעות רפלקציה על אירוע שבמסגרתו יצאתי אל השטח עם סטודנטים, במסגרת ייצוג לקוח של הקליניקה לזכויות פליטים באוניברסיטת תל אביב⁴ בשנת הלימודים תש"ף. בפרק הראשון אתאר את עניינו המשפטי של פול (שם בדוי),⁵ ולאחר מכן את היציאה אל "השטח" – מקום עבודתו של פול – במסגרת הטיפול בעניינו. התיאור יהיה, מצד אחד, נרחב מהמקובל בכתבי עת משפטיים. הוא יזכיר "תיאור גרוש" המקובל בכתביה אנתרופולוגית, דהיינו תיאור מפורט ושופע של האירוע על משמעויותיו התרבותיות-חברתיות-פוליטיות, כפי שאני מבין אותן.⁶ מצד שני, פרטים שעלולים לחשוף את זהותו של פול יטושטשו או יושטמו, מטעמים של שמירה על חובת הסודיות המקצועית שלי כעורך דין ועל פרטיותו של פול. בפרק השני אעמוד על היתרונות שהיו ביציאה אל השטח באותו מקרה. אעסוק ביתרונות הנוגעים לפול עצמו – חיזוק התיק המשפטי שלו, והעצמתו; ביתרונות כלליים יותר שקשורים למטרה החברתית (ה-cause) שאני כעורך דין לשינוי חברתי מבקש לקדם; וביתרונות פדגוגיים כמנחה של סטודנטים למשפטים, שנלוו אליי לביקור. בפרק השלישי אבקש להציע קווי מחשבה ראשוניים באשר לשיקולים שיש לשקול ביחס ליציאה אל השטח, על בסיס הרפלקציה על הביקור במקום עבודתו של פול, כמו גם על מקרים נוספים של יציאה אל השטח שלי ושל קולגות מהקליניקות המשפטיות באוניברסיטת תל אביב.

2 STUART A. SCHEINGOLD & AUSTIN SARAT, SOMETHING TO BELIEVE IN: POLITICS, PROFESSIONALISM, AND CAUSE LAWYERING 5-6 (2004).

3 על קלינאים (או "מנחים קליניים") בקליניקות משפטיות ראו להלן ה"ש 20.
4 עורכי דין מהקליניקה לזכויות פליטים מייצגים, בסיועם של סטודנטים למשפטים (ותוך הדרכתם של הסטודנטים בצעדיהם הראשונים בפרקטיקה המשפטית), מבקשי מקלט ופליטים במגוון נושאים, ובמרכזם – הסדרת מעמדם בישראל. עוד על הקליניקה ראו "הקליניקה לזכויות פליטים" התכנית לחינוך משפטי קליני ע"ש אלגה צגלה, הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן באוניברסיטת תל אביב <https://bit.ly/3GBaHBN>; על המנחים בקליניקות המשפטיות ראו להלן ה"ש 20.

5 שמותיהם של כלל האנשים המוזכרים במאמר זה – בדויים. בחלק מהמקרים אף שינית, באופן שולי, פרטים מתארים של אנשים או מקומות על מנת שלא לחשוף פרטים אישיים.

6 CLIFFORD GEERTZ, THE INTERPRETATION OF CULTURES: SELECTED ESSAYS BY CLIFFORD GEERTZ 3-32 (1st ed. 1973).

2. מתודולוגיה

התובנות שאציג במאמר זה אינן תוצר של מחקר אמפירי סדור ומתוכנן מראש על פי המסורת של המחקר האיכותני. אין מדובר בניתוח של "מקרה מבחן" (case study),⁷ והשתתפותי בביקור שיתואר להלן לא הייתה "תצפית משתתפת",⁸ כמשמעותם של מונחים אלה בשיטות מחקר איכותניות. לא גיבשתי השערת מחקר ראשונית לפני ש"יצאתי אל השטח"; לא תיעדתי בקפדנות את האינטראקציות האנושיות שהתרחשו בביקור; ספק אם היה לי הריחוק הנדרש ממושאי המחקר שלי; והמחויבויות האתיות שלי (כעורך דין כלפי הלקוח, וכמרצה כלפי הסטודנטים) נמצאות במתח עם מחויבויותי האתיות של חוקר כלפי האינפורמנטים שלו.⁹ גם מספר הדוגמאות הנוספות שמוצגות במאמר, ושעלו בשיחות בלתי-פורמליות שערכתי עם כמה קולגות מהקליניקות המשפטיות על אודות יציאות שלהם אל השטח, לא נערכו תוך הקפדה על מכלול כללי המחקר האיכותני (למשל, לא הקלטתי ולא תמללתי את השיחות, אף כי ערכתי תרשומות שלהן). התובנות, וסקיצת התאוריה שתוצע בעקבותיהן, אינן, אם כן, מסקנות של מחקר איכותני, לפחות לא במובנו המסורתי. הן – תחת זאת – תולדה של רפלקציה ושכל ישר.

חרף העובדה שאין מדובר במחקר אמפירי במובנו המסורתי, ניתן גם ניתן להפיק תובנות אינטלקטואליות ונורמטיביות מהרפלקציה על האירוע שהשתתפתי בו.¹⁰ ניתן גם, על בסיס הרפלקציה ובעזרת חשיבה אינדוקטיבית, לשער השערות ואפילו להציע סקיצה של תאוריה, שתתייחס לא רק למקרה שעל בסיסו נערכה הרפלקציה אלא גם למקרים דומים אחרים. מובן שהצעות אלה צריכות להיעשות בזהירות רבה, תוך הדגשה שהן כפופות לאישוש או להפרכה באמצעות דיון רפלקטיבי במקרים דומים נוספים, ואולי גם באמצעות מחקר אמפירי עתידי, ותוך שימוש בכלים ה"קלאסיים" של שיטות המחקר האיכותניות (ראיונות, תצפיות וכיו"ב). על כן, ראשית, אגביל את תובנותיי והצעותיי, שיוצגו במאמר זה, לתת-קטגוריה של "יצאיה אל השטח" – זו שמטרתה ביסוס ראייתי

7 .PETER SWANBORN, CASE STUDY RESEARCH: WHAT, WHY AND HOW? (2010)

8 תצפית משתתפת היא שיטת מחקר שבה החוקר אוסף נתונים באמצעות תצפית על אירועים המתרחשים בזירה המחקרית, ובה בעת ממלא תפקיד ממוסד בזירה זו. ראו נעמה צבר בן-יהושע "אתנוגרפיה בחינוך" מסורת וזרמים במחקר האיכותני: תפיסות, אסטרטגיות וכלים מתקרמים 86, 100 (נעמה צבר בן-יהושע עורכת 2016).

9 כך, למשל, חוקר אינו אמור ככלל לעוץ עצות לאינפורמנטים שלו, בניגוד מוחלט לחובתו של עורך הדין כלפי לקוחו. כמו כן חוקר אינו אמור לדון באופן ביקורתי ולא-אנונימי במעשיהם של האינפורמנטים שלו, ואילו הדרכה של מנחה אקדמי וקליני את הסטודנטים שלו יכולה לכלול, במצבים מסוימים, דיון ביקורתי גלוי לב שכזה בענייניו של הלקוח (למשל, הערכת אמינות של הלקוח או ביקורת כלפי הבחירה של הלקוח ביחס לאופן ניהול התיק).

10 על רפלקציה ככלי מחקר ועל תאוריזציה של רפלקציה ראו לדוגמה Luigina Mortari, *Reflectivity in Research Practice: An Overview of Different Perspectives*, 14 INT. J. QUAL. METHODS 1 (2015); Quoc Dinh Nguyen et al., *What is Reflection? A Conceptual Analysis of Major Definitions and a Proposal of a Five-component Model*, 48 MED. EDUC. 1176 (2014). למגבלות של רפלקציה ככלי מחקר ראו שם, בעמ' 6.

של התיק (כפי שהייתה מטרת הביקור שיתואר להלן), מבלי לדון לעומק ביציאות אל השטח של עורכי דין למטרות אחרות (לדוגמה: קיום מפגש היכרות ראשוני עם לקוח במקום מגוריו); ושנית, אדגיש שההצעות שאציע להלן הן טנטטיביות, דהיינו – בכפוף לידע מצטבר על בסיס ניסיונם של עורכי דין (רפלקטיביים) נוספים ומחקר אמפירי עתידי. אני סבור, עם זאת, שחרף כל האזהרות והסייגים הללו, יש ברפלקציה מושכלת של עורכי דין על עבודתם כדי להוות כלי מדעי בחקר המשפט והפרופסיה המשפטית. ואומנם, ישנה כתיבה מאירת-עיניים, חלקה הפכה ל"קנונית" ממש, שבה עורכי דין מתארים ומנתחים אירועים שהשתתפו בהם במסגרת מלאכת הייצוג.¹¹ כתיבה זו סיפקה הצצה מרתקת לעבודתם של עורכי הדין (ובאופן ממוקד יותר, של עורכי הדין לשינוי חברתי), והעמיקה את ההבנה ביחס לדילמות ולאתגרים המקצועיים שעומדים לעורכי דין נדרשים להתמודד.

למעשה, ניתן לראות ברפלקציה מעמיקה של עורכי דין על עבודתם סוג של מחקר אוטואנתוגרפי, מתודולוגיה שצברה הכרה מצד הקהילה המדעית בתחום מדעי החברה בעשורים האחרונים. אוטואנתוגרפיה היא שיטת מחקר שבה החוקרת משתמשת בחוויותיה האישיות¹² כדי לתאר ולנתח נורמות חברתיות-תרבותיות, אמונות, מנהגים, חוויות קולקטיביות וכיו"ב.¹³ החוקרת מבצעת רפלקציה "עמוקה" (המכונה רפלקסיביות, reflexivity) על חוויותיה שלה, ואז עוברת לנתח ולפרש, על בסיס הרפלקסיביות, את התרבות, החברה והפוליטיקה שבהן חוויות אלה מתעצבות.¹⁴ ניתן לטעון, שממש כשם שהאוטואנתוגרף מעבד את חווייתו האישית כדי לקדם הבנה ביחס לתפיסה תרבותית, למציאות חברתית או ליחסים חברתיים כלשהם, כך גם עורך הדין, המעבד את חווייתו

11 ראו לדוגמה לוס' ווייט "הכפפה, כישורי הישרדות רטוריים ונעלי יום ראשון: הערות על השימוע בעניינה של גברת ג' "מעשי משפט ב Nancy D. Polikoff, *Am I My Client? The* (2009) 119; ובמקום אחר: *Role Confusion of a Lawyer Activist*, 31 HARV. C.R.-C.L. L. REV. 443 (1996); ומיכאל ספרד החומה והשער: ישראל, פלסטין והמאבק המשפטי לזכויות אדם (2018); נטע זיו "העני, העשיר והגשר" משפט נוסף 1, 81 (2001).

12 מבחינה היסטורית, המחקרים האוטואנתוגרפיים הראשונים נכתבו על ידי חוקרים שהיו חלק מהתרבות או מהקבוצה החברתית הנחקרת, בבחינת "ילידים כותבים על ילידים" (פנינה מוצפי-הלר "יש לך קול אותנטי: מחקר אנתרופולוגי ופוליטיקה של ייצוג מחוץ לחברה הנחקרת ובתוכה" תיאוריה וביקורת 11, 81 (1997)). אך לאחר מכן החלו להתפרסם מחקרים אוטואנתוגרפיים גם על תרבויות וקבוצות חברתיות "חיצוניות" לחוקרים-הכותבים. ראו Tony E. Adams et al., *Autoethnography*, in *The International Encyclopedia of Communication Research Methods*, Vol. No. 1, 1-2 (Jörg Matthes et al. eds., 2017).

13 שם. ראו עור: Robin S. Grenier & Joshua C. Collins, "Man, Have I Got a Story for You": *Facilitated Autoethnography as a Potential Research Methodology in Human Resource Development*, 15 HUM. RESOUR. DEV. REV. 359, 361 (2016); לדוגמה למחקר בעל מאפיינים אוטואנתוגרפיים על ידי משפטן, ראו קנג' יושינו "הסתוות" מעשי משפט ח 31 (2016).

14 כלנית צאלח "אז מה כבר קרה? אוטואנתוגרפיה של מיקרו-אגרסיות על רקע אתני" תיאוריה וביקורת 46, 67, 68 (2016); Colleen Kawalilak & Janet Groen, *Restoring the Present by Revisiting the Past: Unexpected Moments of Discovery and Illumination through Museum Learning*, 22 J. ADULT CONTIN. EDUC. 152, 154 (2016).

הפרופסיונלית האישית, מסייע לקדם תובנות על הפרקטיקה המשפטית, ואולי אף על הפוטנציאל הגלום באופני פעולה מקצועיים שונים של עורך הדין. זאת ועוד, הרפלקציה של עורך הדין על עבודתו עשויה להיות חשיבות בכך שהיא מציפה נושאים שיתכן שלא היו מגיעים לבחינה ולבדיקה מדעית בדרך אחרת¹⁵ (מה שמכונה במחקר האוטואתנוגרפי tacit knowledge, "ידע לא מדובר").¹⁶ הרפלקציה מצד העוסקים בתחום מסוים (כאן – עריכת דין) מאפשרת, על כן, העלאת נושאים מסוימים, הקשורים בעיסוקם, אל קדמת הבמה, בחינתם, ניתוחם והעלאת השערות לגביהם. אם התובנות הראשוניות מהרפלקציה מעניינות דיין, הן עשויות "להתניע" מחקרי המשך בתחום, תוך הקפדה על הכללים הנוקשים יותר של מחקר אמפירי איכותני או כמותני מהסוג המסורתי (וככל שהדבר אפשרי).¹⁷

א. המקרה של פול

1. רקע

פול הוא מבקש מקלט ממרכז אפריקה, בגיל העמידה, השוהה בישראל מעל לעשור ללא כל משפחה. הוא מלווה על ידי הקליניקה לזכויות פליטים כמעט מאז הגעתו ארצה. לאחר שננקטו כמה הליכים בירוקרטיים וליטיגטוריים להסדרת מעמדו, ה"קייס" המשפטי שלו נותב למסלול של הסדרת מעמד מטעמים הומניטריים, בהתאם ל"נוהל ההומניטרי" של רשות האוכלוסין וההגירה.¹⁸ הטיפול המשפטי שיתואר להלן התרחש לאחר שבית הדין לעררים¹⁹ קיבל ערר שהגישה הקליניקה בשמו של פול, ובו תקפה החלטות אחדות של רשות האוכלוסין וההגירה בעניינו, הן בתחום המקלט המדיני והן בתחום ההומניטרי. בית הדין הורה בפסק הדין לרשות האוכלוסין לקיים לפול שימוע ("ריאיון" כאמור בסעיף 4. לנוהל ההומניטרי), ולאחר מכן להעביר את התיק לדיון בפני הוועדה ההומניטרית. עוד נקבע בפסק הדין, שפול יוכל להגיש מסמכים רלוונטיים לרשות, לתמיכה בבקשתו. בהתאם, החליטו מנחי הקליניקה שזוג סטודנטים, שאך הצטרף לקליניקה, ינסח (באופן מפוקח) בקשה ערכנית להסדרת מעמדו של פול מטעמים הומניטריים, שתוגש לרשות

15 אכן, אחד מהיתרונות המוזכרים תדיר ביחס למחקר אוטואתנוגרפי, הוא שמדובר בשיטת מחקר המעניקה קול לאנשים או מפנה זרקור לחוויות, שלא היו זוכים להישמע ולהישפך באמצעות שיטות המחקר המסורתיות. ראו: Sanne Frandsen, *Doing Ethnography in a Paranoid Organization: An Autoethnographic Account*, 4 J. ORGAN. ETHNOGR. 162, 163 (2015).

16 Robin S. Grenier, *Autoethnography as a Legitimate Approach to HRD Research: A Methodological Conversation at 30,000 Feet*, 14 HUM. RESOUR. DEV. REV. 332, 335 (2015).

17 על הקושי לערוך מחקרים אמפיריים בתחום עריכת הדין ראו לדוגמה: Brenda Danet et al., *Obstacles to the Study of Lawyer-Client Interaction: The Biography of a Failure*, 14 LAW & SOC. REV. 905 (1980).

18 נוהל של רשות האוכלוסין וההגירה 5.2.0022 "נוהל הסדרת עבודתה של הוועדה הבינמשרדית המיעצת לקביעה ומתן מעמד בישראל מטעמים הומניטריים" (10.12.2020).

19 בית הדין לעררים הוא בית דין מנהלי, הפועל מכוח פרק רביעי לחוק הכניסה לישראל, התשי"ב-1952.

האוכלוסין וההגירה לפני השימוע. באופן חריג, ולמרות הגדרת תפקידי כ"מנחה אקדמי" (ולא כ"מנחה קליני") בקליניקה,²⁰ הצטרפתי לליווי הכנת הבקשה. הנוהל ההומניטרי מסדיר "את אופן הטיפול בבקשה למתן מעמד בישראל שהוגשה על ידי נתין זר [...], החל באופן הגשת הבקשה, אופן הטיפול בה טרם הדיון בוועדה, תהליך הדיון בוועדה ואופן מימוש החלטות מנכ"ל רשות האוכלוסין וההגירה בעקבות [המלצת] הוועדה".²¹ במילים אחרות, הוא מסדיר את הפרוצדורה והבירוקרטיה הקשורה בהליך ההומניטרי. עם זאת, הנוהל אינו קובע כמעט דבר ביחס למהות, דהיינו מהי "עילה הומניטרית" שעשויה להצדיק הענקת מעמד לזר בישראל. לעניין זה נקבע שבקשות הומניטריות הן בקשות "אשר אינן עומדות בקריטריונים הקבועים בנהלי רשות האוכלוסין וההגירה השונים".²² כלומר, מדובר בנוהל שיויר, המאפשר הענקת מעמד מטעמים שאינם מכוסים על ידי נהלים אחרים של רשות האוכלוסין וההגירה. מהם אותם מקרים אשר ימצאו ראויים להענקת מעמד הומניטרי, הנוהל אינו מציין. גם הפסיקה לא הבהירה די הצורך מהן נסיבות הומניטריות שיצדיקו הסדרת מעמד לזרים בישראל. כל שנקבע הוא שמדובר בדרישה להצגת "דבר מה נוסף", "המייחד את המקרה הספציפי ומבדיל אותו מן המקרים הסטנדרטיים שאינם נתפסים כעילה למתן מעמד בישראל".²³ בין השיקולים שבתי המשפט הכירו בהם, בנסיבות מסוימות, כמצדיקים מתן מעמד הומניטרי היו מחלה קשה או נכות, אחדות המשפחה, טובת הילד, ובאופן כללי – נסיבות אישיות קשות במיוחד או ייחודיות.²⁴

- 20 חברי הסגל של הקליניקות המשפטיות באוניברסיטת תל אביב, כמו במוסדות אקדמיים אחרים, כוללים "מנחים קליניים" (או קלינאים) ו"מנחים אקדמיים". תפקידיהם העיקריים של המנחים הקליניים הם ייצוג לקוחות לצד חינוך והכשרה של סטודנטים למשפטים (המלווים את מלאכת הייצוג כ"שוליות" של המנחים הקליניים). ראו יעל אדורם "הקליניקה המשפטית: מהוראה לחינוך" המשפט יז 247 (2012). המנחים האקדמיים מוגדרים כמי שאחראים על הצד העיוני (להבדיל מהפרקטי) של הקליניקה, שבא לירי ביטוי בעיקר בשיעור הכיתתי השבועי, שמלווה את העבודה הקלינית. להבדיל מהמנחים הקליניים, המנחים האקדמיים הם במרבית המקרים בעלי תואר "דוקטור" או "פרופסור" ומשתייכים לסגל האקדמי הקבוע במוסד. ראו, לדוגמה, הפקולטה למשפטים של אוניברסיטת תל אביב דו"ח הוועדה לבחינת המערך הקליני בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת תל אביב (2011). כותב שורות אלה שימש בעבר, ובשונה מהרוב המכריע של המנחים בקליניקות, בתפקיד של מנחה קליני ומנחה אקדמי במקביל. זה כשמונה שנים אני משמש כמנחה אקדמי בלבד של הקליניקה לזכויות פליטים, אך מקפיד – שוב, שלא בהתאם לחלוקה הדיכוטומית המקובלת בין מנחים קליניים (המייצגים לקוחות) לבין מנחים אקדמיים (שאינם מייצגים לקוחות) – להיות מעורב בייצוג פעיל (אף כי מינורי) של לקוחות. כך אירע שלייויתי את ענייניו של פול בתחילת הדרך כ"מנחה קליני" ובהמשך – לרבות במסגרת הביקור המתואר במאמר זה – כ"מנחה אקדמי".
- 21 כאמור בסעיף ב לנוהל הסדרת עבודתה של הוועדה הבינמשרדית המייצעת לקביעה ומתן מעמד בישראל מטעמים הומניטריים, שכותרתו "מטרת הנוהל".
- 22 סעיף א לנוהל זה.
- 23 בר"ם 7938/17 פלונת נ' רשות האוכלוסין, ההגירה ומעברי הגבול, פס' 10 לפסק הדין של השופט הנדל (נבו 13.9.2018).
- 24 שם; יגאל מרזל "על שיקול דעתו (הרחב) של שר הפנים לפי חוק הכניסה לישראל, התשי"ב-1952" ספר אדמונד לוי 249, 264 (אוהד גורדון עורך 2017).

בהתייעצות בין מנחי הקליניקה, ולאחר שיחה שקיימנו עם פול בהשתתפות הסטודנטים, הוחלט שהעילה ההומניטרית המרכזית שעליה יושם דגש בבקשה תהיה מצבו הנפשי הקשה של פול בעקבות טרגדיה שפקדה אותו במדינת מוצאו, וחוסר יכולתו לקבל סיוע נפשי במדינתו (בעוד בישראל הוא מקבל טיפול פסיכיאטרי ופסיכולוגי). לצד זאת, הוחלט להתייחס בבקשה גם לעבודתו המסורה של פול, במשך כעשור, במוסד סיעודי במרכז הארץ, ולקשרים הייחודיים שרקם עם חלק גדול מהמטופלים במוסד. זאת, הן לאור פסק דין שבו נקבע ש"עשיית חסד" עשויה להוות שיקול לתמיכה בבקשה ההומניטרית,²⁵ והן לאור העובדה שחוות דעת פסיכולוגית שנערכה בעניינו הדגישה, שמקום עבודתו של פול מהווה עוגן המסייע להתמודדותו הנפשית עם עברו.

2. "יציאה אל השטח": הביקור במקום עבודתו של פול

המנחה הקלינית ואני ידענו, לאור ניסיוננו, שפרקטיקה מקובלת היא לצרף "מכתבי תמיכה" לבקשות ההומניטריות המוגשות לרשות האוכלוסין וההגירה. החלטנו, על כן, לנסות ולהשיג מכתבים כאלה הן ממנהליו של פול והן ממטופלים במוסד או מבני משפחותיהם. כל אלה יוכלו, כך קיוונו, להעלות על הכתב את הערכתם לעבודתו הסיעודית המסורה של פול, דבר שעשוי לפעול לטובתו בדיוני הוועדה ההומניטרית. הבנו שתקשורת טלפונית עם חלק מהמטופלים עלולה להיות מאתגרת נוכח גילם המתקדם ומצבם הקוגניטיבי, וכך הוחלט על נסיעה למקום העבודה של פול לצורך קיום מפגשים פנים אל פנים עם אותם מטופלים. עוד החלטנו לכלול במסגרת הביקור גם מפגש עם מנהל המוסד, על מנת לקבל ממנו מכתב התומך בבקשתו של פול להסדרת מעמדו, וכן כדי שיתן הסכמתו לשיחות שלנו עם המטופלים בין כותלי המוסד. למותר לציין, שקיבלנו את הסכמתו של פול לביקור, וזאת לאחר שווידאנו שיחסי העבודה שלו עם מנהליו תקינים. עוד יש לציין, שהאירועים המתוארים התרחשו לפני פרוץ מגפת הקורונה, כך שנושא הריחוק החברתי לא היווה שיקול ביחס לביקור.

קדמו לביקור שתי שיחות טלפון לתיאום הפגישות עם ה"ממליצים" הפוטנציאליים. שיחה אחת קיימתי אני עם מזכירתו של יעקב, מנהל המוסד הסיעודי. כשתיארתי את פול כעובד המקום היא תיקנה אותי וציינה שפול אינו עובד של המוסד הסיעודי אלא "עובד קבלן".²⁶ לאחר בירור עם יעקב, מסרה שישמח להיפגש איתנו ולכתוב מכתב בעניינו של פול, לתמיכה בבקשתו להסדיר את מעמדו בישראל. קבענו פגישה במשרדו.

25 ע"מ 2357/14 אברה שפראוי אסברוק נ' משרד הפנים (נבו) 19.3.2015 (פעילות התנדבותית במסגרת כנסייה). ראו עוד ערר (י"מ) 3048/20 צ'ילה עזרא נ' רשות האוכלוסין וההגירה (נבו) 9.12.2020 (תרומה לחברה הישראלית כשיקול למתן מעמד הומניטרי); ע"מ"נ (י"מ) 42184-07-19 רוטשל מנדל נ' רשות האוכלוסין וההגירה (נבו) 27.1.2020; ערעור התקבל רק לעניין ההנמקה הנוגעת לסוג המעמד שיינתן: בר"מ 1546/20 רשות האוכלוסין וההגירה נ' רוטשל מנדל (נבו) 8.6.2020 (קשר קרוב וייחודי בין עובדת סיעוד לבין משפחת המטופל כשיקול למתן מעמד הומניטרי).

26 ככל שפול נחשב "עובד קבלן" אין לכאורה למוסד הסיעודי חובות כלפיו מכוח דיני העבודה. שאלה משפטית, שלא אדון בה כאן, היא האם אין לראות בפול כעובד המוסד ("המעסיק בפועל") נוכח

שיחה שנייה קיים הסטודנט אבירם עם משה, אח של מטופל במוסד שבו מועסק פול. משה, כך סיפר לנו פול, מקפיד לבקר את אחיו במוסד לפחות אחת לשבוע. פול הוסיף שבינו לבין משה נרקמו קשרי ידידות, והוא האמין שמשה יוכל לכתוב מכתב שמשבח את האופן שבו הוא סועד את אחיו. בשיחה שקיים אבירם עם משה באמצעות מספר טלפון קווי שהעביר לנו פול, נודע לאבירם שמשה, בשנות החמישים לחייו, עלה לישראל בשלהי המאה העשרים, איננו עובד ואין לו טלפון נייד. משה הבין את אופי הפנייה של אבירם, שיבח את פול ואמר שישמח לעזור לו. בנוסף, הוא התעניין בעובדה שפול מיוצג על ידי עורכי דין, וברר מול אבירם את האפשרות שגם הוא יקבל סיוע משפטי מהקליניקה במגוון עניינים. אבירם קבע עם משה פגישה באותו היום שבו נקבעה הפגישה עם יעקב.

המוסד הגריאטרי שבו מועסק פול ממוקם במושב של "הפועל המזרחי" שהוקם בשנות החמישים. היישוב משתייך לאשכול חברתי-כלכלי 3 לפי מדד הל"מ"ס.²⁷ המוסד, כמו היישוב, רחוק מלהיראות מהודר. אף כי המוסד נמצא בבעלות פרטית, כמעט כל השוהים בו ממומנים על ידי משרד הבריאות, דבר המלמד על כך שמצבם הכלכלי לפני האשפוז היה ככי רע.²⁸ יש במוסד ארבע מחלקות, שתיים מהן מוגדרות כמחלקות "גריאטריה סיעודית" ושתיים כמחלקות לתשושי נפש. המחלקות, שאליהן הורשינו להיכנס במהלך הביקור, כפי שיפורט להלן, מעוצבות כמסדרונות ארוכים, במרכזן "עמדת אחיות", ולכל אורכן חדרים צנועים, ובכל אחד מהם שתיים או שלוש מיטות של מטופלים.

הפגישה עם יעקב הייתה קצרה. הוא שפע מחמאות על עבודתו של פול, אך נראה היה שאינו נכון להקדיש לנו יותר מדקות ספורות. כשנשאל על ידי אחד הסטודנטים האם יוכל לתאר מקרה ספציפי שבו התרשם במיוחד מפול, השיב יעקב שמי שעובדת עם פול בצמוד היא דינה, האחות הראשית. יעקב הציע שנשוחח עימה, והפנה אותנו אל חדרה הסמוך. בשיחה הדגישה דינה את היותו של פול אחד מהעובדים המוערכים במוסד, את אופיו הנוח ואת הקשר הטוב שרקם עם המטופלים. היא פירטה על עבודתו של פול, ונתנה דוגמאות למסירותו ונדיבותו ביחס למטופלים. פול, היא הוסיפה, מהווה

הוראת סעיף 12א(ג) לחוק העסקת עובדים על ידי קבלני כוח אדם, התשנ"ו-1996, הקובעת כי עובד קבלן, המועסק אצל אותו מעסיק בפועל תקופה העולה על תשעה חודשים, ייחשב עובדו של המעסיק בפועל. בפרק הבא אעלה סברה, שהרצון לטשטש קיומם של יחסי עובד-מעביד בין פול לבין המוסד גרם לשינוי בעמדתה של האחות הראשית במוסד ביחס לנכונותה הראשונית להעביר לדינו מסמכים משיחות החתך שקיימה עם פול.

27 המדד לאפיון חברתי-כלכלי של רשויות מקומיות, שגיבשה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, חושב על בסיס נתונים דמוגרפיים, רמת חיים, השכלה וחינוך, תעסוקה, אבטלה וגמלאות. לפי מדד זה, אשכול 1 מציין את הרמה החברתית-כלכלית הנמוכה ביותר ואשכול 10 מציין את הרמה החברתית-כלכלית הגבוהה ביותר. ראו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הודעה לתקשורת: אפיון יחידות גאוגרפיות וסיווגן לפי הרמה החברתית-כלכלית של האוכלוסייה בשנת 2017 (2020).

28 לתנאים למימון אשפוז סיעודי כרוני מכוח התוספת השלישית לחוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשנ"ד-1994, ראו חוזר מנכ"ל משרד הבריאות 08/2018 "סיוע במימון האשפוז הסיעודי הכרוני" (21.3.2018).

חלק אינטגרלי ממערך העובדים במקום: הוא משתתף, למשל, בהדרכות שעובדים עובדי המוסד מעת לעת בנושאים שונים, ומקיימים עימו שיחות חתך תקופתיות שבהן הוא מקבל, בעקביות, משובים חיוביים ביותר. לבקשתנו, אמרה שתשמח להעביר לנו העתקים של המשובים שניתנו על עבודתו. במהלך הפגישה נכנסה למשרדה של דינה עובדת אחרת במוסד, אשר שפעה גם היא מחמאות ביחס לפול, והוסיפה פרטים על תפקודו במוסד. ביקשנו מדינה רשות לשוחח עם שתי מטופלות שפול הזכיר כמי שהצליח ליצור עימן קשר משמעותי, והיא הסכימה שניכנס לשתי המחלקות שבהן מטופלות אלה משוכנות. נפרדנו ממנה תוך שקבענו שלאחר משלוח המשובים בעניינו של פול בהמשך השבוע, נשוחח טלפונית על אופן כתיבת המכתב שיצורף לבקשה ההומניטרית.

כשנכנסנו למחלקות, נלווה אלינו פול (שלא היה במשמרת באותו יום, אך הגיע למקום לבקשתנו, והמתין מחוץ לחדר בזמן פגישותינו עם יעקב ועם דינה). עובדי המקום – אחיות, עובדי ניקיון, עובדי עזר אחרים – טפחו על שכמו, וביקשו לדעת מיהם ה"אורחים" שהגיעו איתו. כשתיארנו בפני העובדים את מטרת הגעתנו – ביקשו להיות גם הם מליצי יושר של פול. כששאלנו אם יסכימו להצטלם איתו (רשות האוכלוסין מסכימה לקבל תמונות כצדופות לבקשות שונות) – ניאותו בשמחה. עובד אחד סיפר לסטודנטים, בשיחה צדדית, שפול הסכים להלוות לו סכום כסף נכבד כשנקלע למצב כלכלי קשה. הוא תיאר את פול כאדם רחב לב.

רחל, המטופלת הראשונה שעיימה נפגשנו, הייתה חסרת שיניים, עיוורת וכבדת שמיעה. היה קשה להבין את דבריה, והיא התקשתה להבין את שאלותינו. לפיכך קיצרנו במפגש (שהתקיים במסדרון המחלקה, בעוד פול תומך בה לכל תיפול), ואיחלנו לה כל טוב. המטופלת השנייה, רבקה, הייתה תקשורתית יותר, והביעה נכונות לסייע לפול בהסדרת מעמדו בישראל. קיבלנו ממנה פרטים על אופי הקשר ביניהם ועל הסיוע שפול מושיט לה במסגרת עבודתו, כמו גם מספר טלפון של בנה, שמבקר במקום ומכיר היטב את פול. נפרדנו לשלום תוך שקבענו להיות בקשר.

לאחר המפגש עם המטופלות, ו"על הדרך" עם עובדים רבים נוספים במוסד המכירים את פול, נותרה עוד כשעה עד להגעתו המתוכננת של משה. פול הציע שנמתין בדירתו, ששוכנת מרחק הליכה מהמוסד, ונענינו להזמנתו. יש לציין, שבעוד שהביקור במקום עבודתו של פול היה מתוכנן, ולמטרת חיזוק ראייתי של התיק, הרי שהביקור בכיתו היה אקראי וללא מטרה קונקרטית בניהול התיק. חרף זאת, הן על מנת לתת תיאור מלא של הביקור והן נוכח תובנות שהגעתי אליהן גם בעקבות רפלקציה על חלק זה של ה"יצאה אל השטח", החלטתי לתאר בקצרה גם את הביקור בכיתו של פול.

מקום מגוריו של פול אינו אלא כוך של שני חדרונים ומטבחון, שממוקמים בפינה צדדית של האנגר גדול (ששימש בעבר ככל הנראה כלול תרנגולות), ומופרדים באופן פרוביזורי משאר חלקי ההאנגר. יריעות ניילון מפרידות בין חלקי הדירה השונים. אין במקום מזגן, ופול סיפר שבימי החורף הקרים הוא מדליק תנור חשמלי, דבר שנראה לי כסיכון בטיחותי. ה"סלון" שבו הייתה ממוקמת גם טלוויזיה, היה צפוף למדי עבור

ארבעתנו, אך האווירה הייתה נעימה. פול הגיש לנו קפה שחור בכוסות חד־פעמיות, והשיחה התנהלה בשברי עברית ואנגלית. הסטודנטים ופול דיברו על קבוצות הכדורגל שהם אוהדים. בשלב מסוים, כשהשיחה נדדה אל הקשר שיש לו לקהילה נוצרית כלשהי בירושלים, הראה לנו פול תמונה של מי שהיה כומר בכנסייה של הקהילה, והלך לעולמו זמן קצר לפני ביקורנו. פול סיפר כמה קשה לו האוכדן של מי שהיה עבורו מורה דרך רוחני.

משה לא הגיע בשעה היעודה. מכיוון שאין לו מכשיר טלפון נייד – לא הצלחנו לברר את סיבת עיכובו, ולבסוף עזבנו את המוסד וחזרנו איש איש לביתו. בשיחה טלפונית שקיים איתו אבירם בהמשך היום, אמר לו משה שהאוטובוס שהמתין לו בושש לבוא, ולבסוף הלך ברגל – מרחק של כשעה ממקום מגוריו ליישוב שבו שוכן המוסד, וכשהגיע כבר לא היינו במקום. ימים אחדים לאחר מכן נסע אבירם אל ביתו של משה, וקיבל ממנו את "מכתב התמיכה" הנדרש. בהתאם להנחייתי, וכדי למנוע אי־נעימויות או קשיים אתיים, הוא מסר למשה עוד לפני הגעתו לביתו, שמנחי הקליניקה (שתחום עיסוקם הוא דיני ההגירה) לא יוכלו לסייע לו בענייניו המשפטיים, אך ישמחו לנסות ולקשר אותו לעורכי דין חברתיים אחרים, המתמחים בעניינים שפירט משה ומציעים סיוע משפטי ללא תמורה.

דינה לא שלחה את המשובים שהבטיחה לשלוח, ואף לא ענתה לפנייתנו הטלפונית במשך כמה שבועות. בתחילה טענה שיצאה לחופשה ותשיב עם חזרתה, אך לאחר מכן כתבה במסרון שלא תוכל לסייע מעבר למכתב שכתב יעקב. לא ברור לנו מה מקור הפער בין הפגנת הרצון לסייע בפגישה איתנו, וההבטחה להעביר את המשובים, לבין ה"היעלמות" לאחר מכן. ייתכן שיעקב החליט להטיל עליה את "מרותו הניהולית" ולא לאפשר לה כתיבת מכתב נוסף מעבר למכתב שלו כמנהל. ייתכן אף שחשש שהעברת המשובים תוכל לתמוך בטענה עתידית מצד פול כי הוא, הלכה למעשה, עובד של המוסד (או כי המוסד וחברת הקבלן הם מעסיקים במשותף שלו), ורצה למנוע זאת. יש לציין, עם זאת, שהפגישה עם דינה לא הייתה חסרת ערך, שכן רבות מהדוגמאות שנתנה למסירותו של פול לעבודתו הסיעודית מצאו את דרכן למכתב שחתם עליו יעקב בסופו של דבר או לבקשה ההומניטרית עצמה.

לאחר כמה שיחות טלפוניות שניהל הסטודנט עידו עם בנה של רבקה, כתבו האם ובנה מכתב משותף. הבן, כמו משה, הסכים להעביר צילום של תעודת הזהות שלו, שמהווה תנאי של רשות האוכלוסין וההגירה לקבלת מכתבים התומכים בבקשות ההומניטריות.

ב. היתרונות שביציאה אל השטח

הרעיון "לצאת אל השטח" במקרה של פול נולד מלכתחילה לנוכח הרצון לשוחח עם מטופלים, שיוכלו להעיד ממקור ראשון על אופיו של פול ועל הסיוע שהוא מעניק להם. בעוד שעם יעקב ועם משה ניתן היה לקיים שיחות טלפוניות שהיו מייטרות לכאורה את הצורך לצאת ממשרדי הקליניקה, היה ברור שביחס למטופלים במוסד הגריאטרי הדבר

עלול להיות בעייתי יותר. הבנו שחלקם במצב סיעודי לא פשוט, ושייתכן שתקשורת טלפונית איתם תהיה מאתגרת. עם זאת, בדיעבד התחוור לנו שהיציאה אל השטח הייתה, במקרה זה, חיונית ופרודוקטיבית בהיבטים רחבים יותר.

בתת-הפרק הראשון אדון ביתרונות הפרקטיים שהתגלו ביציאה אל השטח, במסגרת המקרה המתואר של ביקור במקום עבודתו של פול. יתרונות אלה נחלקים לשלושה: ביסוס ראייתי של הנסיבות העומדות בבסיס הבקשה של פול; העצמתו של פול; והיחשפותו של עורך הדין (לשינוי חברתי), שיוצא אל השטח, להקשר החברתי הרחב יותר, שבמסגרתו מתנהלים חייו של לקוחו וחייה של הקהילה שאליה הוא משתייך. בתת-הפרק השני אדון ביתרונות הפדגוגיים של יציאה עם סטודנטים אל השטח, במסגרת קליניקה משפטית.

1. יתרונות פרקטיים ביציאה אל השטח

(א) ביסוס הראיות

היתרון המרכזי שהניב הביקור במקום עבודתו של פול (וזה, יש לציין, היה גם היעד של הביקור) היה ביסוס החומר הראייתי בתיק. למעשה, הסטודנטים ואני התוודענו למה שניתן לתאר כ"תופעת כדור השלג הראייתי". כזכור, הגענו למקום על מנת לקבל מידע על אודות אופי העבודה של פול והקשר שנוצר בינו לביין המטופלים במוסד, מידע שיוכל לאחר מכן להיות מתורגם ל"מכתבי תמיכה" בבקשה ההומניטרית שנגיש בשמו. בפגישה עם יעקב, מנהל המוסד, עלו פרטים רלוונטיים ראשוניים. יעקב הפנה אותנו אל דינה, אשר הוסיפה פרטים ואף הציעה מידע מתועד – משובים שנכתבו לפול במסגרת שיחות חתך תקופתיות (ואשר לא ידענו כלל על קיומם לפני המפגש).²⁹ במהלך השיחה עם דינה נכנסה במקרה למשרדה עובדת אחרת, שביקשה ליידע אותה על דבר מה בנוגע לעבודה. כששמעה מי אנחנו, ביקשה להוסיף גם היא מידע על עבודתו ועל אופיו של פול, ונתנה דוגמאות קונקרטיות נוספות, שהעידו על מסירותו למטופלים. כשנכנסנו למחלקות לצורך שיחות עם שתי המטופלות, פגשנו עובדים נוספים – חלקם מסרו גם הם דוגמאות ופרטים נוספים. אלמלא הגענו למקום (והיינו מסתפקים, למשל, בשיחה טלפונית עם יעקב), ספק אם היינו מצליחים לקבל חלק מהמידע, לרבות דוגמאות קונקרטיות על התנהלותו של פול במקום עבודתו. מידע זה העניק תוכן ו"נפח" לאופן שבו תיארנו את עבודתו של פול במסגרת הבקשה ההומניטרית. התמונות של פול עם חבריו לעבודה, שצילמנו במסגרת הביקור, צורפו גם הן לבקשה ההומניטרית.

(ב) העצמת הלקוח

יתרון נוסף שהיה, כך נראה, לביקור במקום עבודתו של פול הוא חיזוק תחושת הערך העצמי של שלו ודימויו מולי כעורך דינו (ומול הסטודנטים), שניתן לראות בו חלק

29 אומנם בסופו של דבר סירבה דינה להעביר לנו את העתקי המשובים (ראו הרחבה בפרק הבא), אך היה פוטנציאל להשגת החומר.

מהעצמתו של פול.³⁰ כמי שמכיר את פול יותר מעשור, וליווה אותו בסיטואציות מקצועיות שונות,³¹ זכיתי לראשונה, עת ביקרתי במקום עבודתו, לראות צד אחר באישיותו. עד אותו יום חוויתי את פול בעיקר כאדם סגור ועצוב, הממעט בדיבור. השיחות עימו התמצו בעיקרן (גם בגלל מגבלות השפה) בהצגת שאלות מצדי או מצד מנחי הקליניקה האחרים או הסטודנטים, ומתן מענה לשאלות מצד פול. במקום עבודתו, לעומת זאת, הפך פול להיות – פיזית ומטפורית – המוביל, והסטודנטים ואני המובילים. הוא פתח את דלתות המסדרונות השונים באמצעות קוד שהכיר, והתהלך בנינוחות במחלקות, תוך שהוא מתבדח עם חבריו לעבודה. הוא הציג אותנו בפני חבריו ובפני המטופלים השונים, אשר דיברו בשבחו. לפתע, פול לא היה רק "בעיה משפטית מהלכת", אלא סובייקט. מדמות שמגיעה תמיד למשרדי הקליניקה בבקשת עזרה (משפטית) הוא הפך להיות אדם שעוזר לאחרים (המטופלים), והמציג את עבודתו – על כישורנותו, הזוכים להערכה – בפנינו. החוויה הזו, אני מאמין, הייתה מעצימה עבור פול.³² להתרשמותי, גם הביקור (הלא מתוכנן) בביתו של פול היה מעצים עבורו. בחלק זה של הביקור שוב חל "היפוך תפקידים": פול היה המארח ואילו הסטודנטים ואני – האורחים. מובן שעלול היה להתעורר חשש פן ביקורנו ייתפס בעיני פול כמבוזה, נוכח תנאי מחייתו הדלים. אך חשש זה מתעמעם, כך נראה, כשהזמנה באה מצד הלקוח, כפי שאירע בענייננו.³³

30 להעצמה יש מאפיינים שונים, וישנן גם טקטיקות שונות להעצמה, ראו לדוגמה מימי אייזנשטרט וגיא מונדלך "העצמה במשפט" העצמה במשפט 9 (מימי אייזנשטרט וגיא מונדלך עורכים 2008). במאמר זה אעסוק בהיבט אחד של העצמה, והוא מתן הזדמנות ללקוח להציג את עצמו באור הטוב ביותר (בעיני עצמו ובעיני עורך דינו), וחיווק הערך העצמי שלו באמצעות כך (או למצער צמצום תחושת הביוז). ניתן לראות בכך תנאי בסיסי להעצמת הלקוח. על העצמת הלקוח במסגרת עבודתה של עורכת הדין לשינוי חברתי ראו רותי לזר "הן נראות עצובות יותר: סיפור על העצמה וחושך" המשפט יז 107 (2012).

31 ביליתי שעות רבות עם פול בפגישות במתקן "סהרונים" שבו שהה במעצר הגירתי במשך כשנתיים מיום כניסתו לישראל; בדיונים בבית הדין לביקורת משמורת של שוהים שלא כדין עד להחלטת בית הדין על שחרורו ממשמורת; בפגישות הכנה והתעדכנות במשרדי הקליניקה; בליווי לראיונות שעבר ביחידת הטיפול במבוקשי מקלט; בדיונים בבית הדין לעררים לפי חוק הכניסה לישראל ועוד.

32 למעשה, ניתן לטעון שגם בטקטיקה המשפטית שנקטנו – התייחסות לטיפול הסיעודי של פול כאחת מן העילות להסדרת מעמדו בישראל – יש פוטנציאל העצמה עבור פול. להבדיל מהסיעודי של פול נסיבות חייו הטרוריות כשלעצמן, וההתדרדרות הנפשית שלו, הן העילה להסדרת המעמד, הטיעון הנוסף המבוסס על מסירותו בעבודה עם המטופלים, מאפשר לפול להיתפס כמי שהיטיב במעשיו שלו את סיכויי המשפטיים להסדרת מעמדו (כסובייקט פעיל ולא רק כקורבן).

33 ראו דיון נוסף בנושא מפגשים בבית הלקוח בפרק הרביעי להלן. סוגיה אחרת שניתן לעסוק בה, אך לא אעשה זאת במאמר זה, היא שאלת ה"שמירה על הגבולות" (המקצועיים והרגשיים) עת עורך הדין מוזמן אל ביתו של הלקוח. הביקור בדירתו של פול אף מעלה שוב את הקושי, שהוזכר בה"ש 1 לעיל, ביחס לכלל א3) לכללי לשכת עורכי הדין (אתיקה מקצועית).

במאמר שדן בטכניקות שיכולים עורכי דין לנקוט במפגש הראשון עם הלקוח שלהם, טוענת לינדה סמית,³⁴ מנהלת התוכניות הקליניות לשעבר של בית הספר למשפטים באוניברסיטת יוטה, שאחד האתגרים שעומדים בפני עורך הדין הוא עריכת המפגש באופן שיאפשר ללקוח להציג את עצמו באור הטוב ביותר ("to save face"). הלקוח, יש לזכור, מגיע פעמים רבות אל עורך הדין בעקבות בעיה שנקלע אליה. כלומר, הוא מגיע מלכתחילה אל עורך הדין בנסיבות שמערערות את דימויו בעיני הזולת (עורך הדין), ועלולות להיתפס כמבזות (כהגדרתה של סמית – "face threatening"). הסיטואציה שבה הלקוח מספר לעורך הדין על הבעיה המשפטית שנקלע אליה עלולה להיתפס בעיני הלקוח כמבזה, במיוחד כאשר מדובר בלקוחות מוחלשים, שפערי המעמדות ופערי הכוחות בינם לבין פרקליטיהם גדולים במיוחד.³⁵ על כן, כותבת סמית, חשוב לאפשר ללקוחות בכלל (וללקוחות מוחלשים בפרט) to save face, דהיינו להציג את עצמם בפני עורך דינם באור הטוב ביותר, וזאת מבלי שעורך הדין מאיץ בהם להגיע אל "השורה התחתונה" – פירוט הבעיה המשפטית הדורשת טיפול.³⁶

אף כי הדברים אינם נאמרים מפורשות, ניתן לקרוא בין שורות המאמר של סמית, שהחשיבות של מתן ההזדמנות ללקוח to save face היא אינטרינזית ואינסטרומנטלית כאחד. הערך האינטרינזי הוא שמירה על הכבוד העצמי ומניעת תחושה של ביזוי או דימוי עצמי נמוך במערכת היחסים של הלקוח עם עורך הדין. ייתכן שערך זה חשוב יותר לעורך הדין לשינוי חברתי, שנוטה להתעניין בהיבטים שונים בחייו של הלקוח מעבר לעניין המשפטי הקונקרטי שבלב הייצוג, יותר מאשר לעורך הדין המסורתי.³⁷ הערך האינסטרומנטלי, שחשיבותו רבה גם עבור עורך הדין המסורתי, טמון בפתיחות הרבה יותר שעשוי הלקוח להפגין כלפי עורך דינו, ככל שיחוש שהצליח, בתחילת המפגש, להציג את עצמו באור חיובי. פתיחות זו עשויה להקל על הלקוח להעביר לעורך דינו מידע שהוא הכרחי לצורך ראיית התמונה המלאה, וקבלת ייצוג מיטבי.

ערכים אלה, אבקש לטעון, נכונים לא רק ביחס למפגש הראשון בין עורך הדין ללקוח – נושא מאמרה של סמית – אלא ביחס למערכת היחסים בין השניים לכל אורכה. מכאן, לדעתי, החשיבות בהעצמה שחוה פול, לפי התרשמותי, מהביקור של הסטודנטים ושלי במקום העבודה שלו, ובביתו. אני סבור, למשל, שהביקור בביתו של פול, ותחושת

Linda F. Smith, *Client-Lawyer Talk: Lessons from Other Disciplines*, 13 CLINICAL L. REV. 34 .505 (2006).

35 שם, בעמ' 510: "Three situational factors increase or decrease face-threatening actions - social distance, relative power, and degree of imposition. Accordingly, when the attorney and client are socially distant, when the client has comparatively much less power, and when the client is seeking significant assistance, the attorney-client conversation will be the most face-threatening for the client."

36 שם, בעמ' 519-521.

37 Jane H. Aiken & Stephen Wizner, *Law as Social Work*, 11 WASH. U. J.L. & POL'Y 63, 75 .(2003).

הקרבה שנוצרה בינינו כתוצאה מכך, סייעו לו להציג בפנינו את התמונה של הכומר ולספר לנו בגילוי לב עד כמה מותו היה קשה לו. תיאור זה, יש לציין, נכנס גם הוא לבקשה ההומניטרית של פול, כשביקשנו להדגיש עד כמה הקהילה הדתית שאליה הוא משתייך בישראל, כמו מקום עבודתו, מהווה משענת עבורו, ומסייעת לשיקומו הנפשי.

(ג) היחשפות להקשר הרחב שבו מתנהלים חיי הלקוח והקהילה עורכי דין לשינוי חברתי, או חלקם לפחות, דוגלים ב"צמצום הפער המפריד בין עורכי דין לבין לקוחות, אנשי צוות, ובראש ובראשונה ביניהם לבין הקהילות, הארגונים והאינטרסים שהם בוחרים לשרת".³⁸ אומנם לא כל עורך דין לשינוי חברתי הוא "עורך דין קהילתי", דהיינו כזה הפועל לקידום ענייניה של קהילה ספציפית ובאופן משולב איתה, לעיתים מתוך "מרכז זכויות", הממוקם – באופן פיזי ממש – באזור שבו מתגוררים חבריה.³⁹ עם זאת, נראה שגם לעורכי דין "רגילים" לשינוי חברתי (דהיינו, כאלה שאינם עורכי דין קהילתיים) יש עניין בהיחשפות בלתי-אמצעית, ככל האפשר, למציאות חייהם של האנשים שהם מייצגים.

עורכי דין לשינוי חברתי שואפים, ככלות הכול, לשנות את יחסי הכוח בין קבוצות שונות בחברה, ובעיקר להעניק כוח (כלכלי, פוליטי, חברתי, משפטי) לקבוצות מוחלשות.⁴⁰ על כן הם מתעניינים לא רק בבעיה המשפטית הקונקרטית של הלקוח הספציפי שפנה אליהם לעזרה, אלא בהקשר הכללי יותר של הבעיה – הן כבעיה משותפת לקבוצה נרחבת של אנשים מוחלשים, והן כבעיה אחת בתוך מארג של בעיות (משפטיות ואחרות) בחייו של הלקוח הספציפי שהם מייצגים.⁴¹ מסיבות אלה, יציאה אל השטח – ככל שהשטח הוא שכונת מגוריו או מקום עבודתו של הלקוח, או מקום אחר אשר יש לו קשר לחייהם של בני ובנות הקבוצה המוחלשת שאותה הוא שואף לייצג – עשויה לשרת את יעדיו של עורך הדין החברתי. ההגעה ל"שטח" מסייעת לעורך הדין לראות כמו עיניו איך מתנהלים חייו של לקוחו, בהקשר רחב יותר מאשר סביב "הבעיה המשפטית" שבגינה פנה לעורך הדין מלכתחילה, וכן איך מתנהלים חייהם של בני ובנות הקהילה שאליה משתייך הלקוח, ואשר רבים מהם חולקים איתו את אותם קשיים חברתיים-כלכליים-פוליטיים-משפטיים. ביקורים אלה עשויים לסייע לעורך הדין החברתי להבין את מציאות

38 אוסטין סאראט וסטיוארט שיינגולד "עריכת דין לשינוי חברתי ושעתוק הסמכות המקצועית" מעשי משפט א 127, 131 (2008).

39 "מרכז זכויות" המכונה גם "מרכז ייעוץ לאזרח" או "חנות זכויות" הוא מרכז הממוקם בדרך כלל במרכזה המסחרי של עיר ונועד להקנות עזרה משפטית לתושביה. מרכז הזכויות מעוצב כחנות רגילה ("חנות זכויות") וזאת כדי לא להרתיע את תושבי העיר מכניסה בשעריו, ראו יובל אלבשן "ברק אובמה, עורך-דין קהילתי" מעשי משפט ב 203, 204 (2009). ראו עוד יובל אלבשן פרקליטי העשוקים: על המשפט ככלי לשינוי חברתי 204-205 (2014).

40 סאראט ושיינגולד, לעיל ה"ש 38, בעמ' 128.

41 Aiken & Wizner, לעיל ה"ש 37.

חייהם של הלקוחות המוחלשים, ולהיחשף לתופעות פוגעניות, שאולי היה מתקשה להיחשף אליהן אלמלא הביקור.

בנוסף, כפי שמדגישים סאראט ושיינגולד, עורכי דין לשינוי חברתי שואפים לטשטש את ההיררכיה בינם לבין לקוחותיהם או הקהילות שהם מבקשים לייצג.⁴² גם שאיפה זו עשויה להצדיק את נטישת המחשב ושולחן הכתיבה לשעה קלה, יציאה מהמשרד, ממסדרונות הקליניקה או מארגון זכויות האדם, והגעה אל המקומות שבהם הלקוחות מושאי הייצוג והדאגה מבליים חלק משמעותי מחייהם.

כך, לדוגמה, הביקור במקום עבודתו של פול הוביל לפגישה הלא מתוכננת עם דינה. במהלך הפגישה סיפרה דינה, כבדרך אגב, על "פשיטה" של פקחי רשות האוכלוסין וההגירה על המוסד הסיעודי. לדבריה, הפקחים שהגיעו למקום הורו לה לקבץ יחדיו את כל העובדים הלא ישראלים (המוסד מעסיק כעשרה זרים, רובם אריתריאים). הם לקחו מהעובדים את הטלפונים הניידים שלהם, ורק לאחר שווידאו שלכולם אישורי עבודה בתוקף – החזירו להם את מכשירי הטלפון ועזבו את המקום. כששאלתי האם הציגו הפקחים צו שיפוטי על אישור כניסה למקום מגורים – ענתה דינה בשלילה.

מוסדות סיעודיים ו"בתי אבות" אכן מעסיקים לא אחת עובדים שאינם אזרחי ישראל,⁴³ ועל כן מהווים יעד לפיקוח של רשות האוכלוסין וההגירה. עורך דין לשינוי

42 סאראט ושיינגולד, לעיל ה"ש 38.

43 ענף הסיעוד – הן סיעוד בבית המטופל והן במוסדות סיעודיים – הוא אכן אחד הענפים ש"מושך" מהגרי עבודה, נוכח השילוב הלא אטרקטיבי של עבודה קשה ושכר נמוך. רשות האוכלוסין וההגירה אינה מתירה למהגרי עבודה המגיעים לעבודה בענף הסיעוד הביתי לעבוד במוסדות סיעודיים (חני בן ישראל ומיכל תג'ר "באה מנוחה ליגעה? עבודה ומנוחה בהעסקתן של מהגרות עבודה בתחום הסיעוד הביתי בישראל" מעשי משפט ז 69, 73 (2015)). על המחסור בעובדים בענף הסיעוד המוסדי ראו פרוטוקול ישיבה 223 של ועדת הפנים והגנת הסביבה, הכנסת ה-20 (4.7.2016); פרוטוקול ישיבה 340 של ועדת הפנים והגנת הסביבה, הכנסת ה-20 (30.11.2017); יובל בגנו "בתי האבות נגד משרד הבריאות: הקצאת כוח עזר פלסטיני הוא לא פתרון" מעריב (2.7.2019) <https://bit.ly/31Nz9kA>. על כן, מוסדות סיעוד פונים גם אל הפלח של מבקשי המקלט, אשר – על פי מדיניות המדינה שקיבלה את אישור בג"ץ – אומנם אינם מחזיקים רישיונות ישיבה המתירים להם לעבוד, אך מעסיקיהם חסינים מהעמדה לדין בגין העסקה לא חוקית. בג"ץ 6312/10 קו לעובד נ' הממשלה (נבו 16.1.2011). לטענת העותרים בבג"ץ 918/17 איגוד בתי אבות ודירור מוגן בישראל נ' ממשלת ישראל (נבו 31.12.2018), כ-3500 מבקשי מקלט מועסקים ככוח עזר במוסדות סיעודיים. בנוסף, ישנה ככל הנראה גם העסקה של זרים אחרים, שלא כדיון, על ידי חלק מאותם מוסדות. בתחילת 2019 התירה ממשלת ישראל לראשונה כניסה של אלף עובדים פלסטינים לעבודה ככוח עזר במוסדות סיעוד שיחזיקו היתרים להעסקתם. ראו סעיף 1.8. להחלטה 3431 של הממשלה ה-34 "מדיניות הממשלה בנושא העסקת עובדים לא ישראלים ותיקון החלטות ממשלה" (11.1.2018), וכן נוהל של רשות האוכלוסין וההגירה 9.1.3011 "נוהל ניסיוני להסדרת העסקת עובדים פלסטינאים בישראל ככוח עזר במוסדות סיעוד" (12.11.2020). אולם, בזמן הביקור מושא המאמר החלטה זו טרם יושמה. בשנת 2020 חתמה ממשלת ישראל על הסכמים בילטרליים עם גיאורגיה ונפאל להבאת עובדים לעבודה ייעודית במוסדות סיעודיים, אך נכון לזמן כתיבת שורות אלה, ההסכמים טרם יושמו. ראו יובל לבנת "ההסכמים הביילטרליים של ישראל עם מדינות המוצא של מהגרי עבודה: כמה הם עוסקים, ממה הם מתעלמים ומה הסיבות לכך?" עיוני משפט מה (צפוי להתפרסם ב-2022).

חברתי שמגן על זכויות מהגרים, עשוי בהחלט להתעניין, על כן, בפעילות הפיקוח של היחידה במוסדות הסיעוד. ואומנם, תיאור ה"פשיטה" על ידי דינה סיפק מידע חשוב, המעלה שאלות משפטיות מעניינות. כך, למשל, עולה השאלה האם הנטילה הזמנית של הטלפונים הניידים של ה"עובדים הזרים" שקובצו – לפי תיאורה של דינה – על ידי הפקחים בזמן פעילות האכיפה, היא בבחינת פרקטיקה שגרתית של הפקחים, והאם היא חוקית.⁴⁴ כן עולה השאלה, האם מוסד סיעודי הוא בבחינת "מקום מגורים" (של דייריו, המטופלים) במשמעות סעיף 6 לחוק עובדים זרים, העוסק בסמכויות האכיפה של הפקחים האמורים; אם התשובה היא בחיוב (ונראה שזו תשובה אפשרית בהחלט, ובעיני אף מתבקשת) – נדרשים הפקחים להציג צו שיפוטי כתנאי לכניסתם למוסדות אלה למטרות איתור "עובדים לא חוקיים".⁴⁵

שאלות משפטיות אלה, שהתעוררו אצלי בעקבות הפגישה האקראית עם דינה (והוצגו לסטודנטים), הן סוגיות בעלות השפעה רחבה על ציבור העובדים-המהגרים. יתרה מכך, הן גם בעלות השפעה על אוכלוסייה מוחלשת אחרת – הדיירים במוסדות הסיעודיים, ש"פשיטות" של פקחי רשות האוכלוסין וההגירה מפירות את שגרת חייהם, ומאיימות על עבודתם הסדירה של מטפליהם, ומכאן – באופן עקיף, לפחות – נפגעים גם המטופלים עצמם. על כן, הפגישה האקראית עשויה להניב, למשל, שיתוף פעולה בין הקליניקה לזכויות פליטים ובין הקליניקה לזכויות א/נשים בזקנה או להפצת המידע בין ארגונים אחרים העוסקים בתחומים דומים, שעשויים להוביל פעילות משפטית בנושא.

2. יתרונות פרגוגיים ביציאה אל השטח עם סטודנטים

פסקי דין של בית המשפט העליון הם עדיין חומר הלימוד העיקרי של סטודנטים למשפטים בישראל.⁴⁶ על כן, אין להתפלא שכאשר מצטרפים הסטודנטים לקליניקה בשנה השנייה או השלישית ללימודיהם, אין למרביתם כל ניסיון באשר למה שכינה ג'רום פרנק (שביקורתו מלפני שבעים שנה על החינוך המשפטי עדיין רלוונטית) "ההיבט האנושי של מערכת המשפט" (the human side of the administration of justice).⁴⁷ יתרה מכך, רבים מהסטודנטים למשפטים – כך לפי התרשמותי מתריסר שנות הוראה

44 הואיל ואין מדובר ב"תפיסת חפץ...הקשור לביצוע עבירה [שבתחום סמכותו של הפקח]" כאמור בסעיף 6(ב)2 לחוק עובדים זרים, התשנ"א-1991, עולה השאלה האם מדובר ב"סמכות עזר" חוקית, או שמה בפגיעה שלא כדיון בכבודם וברכושם של העובדים.

45 סעיף 6(א)3 לחוק עובדים זרים קובע שפקח המבקש להיכנס ל"מקום... המשמש למגורים או לחצרים פרטיים של מקום כאמור" לשם ביצוע סמכויות אכיפה נדרש להצטייד בצו מאת שופט בית דין אזורי לעבודה או בית משפט שלום. לדברי דינה, צו כזה לא הוצג.

46 אורי אהרונסון "המשפט מערכאות הדין" מעשי משפט ט 135 (2017).

47 Frank Jerome, Courts on Trial: Myth and Reality in American Justice 225, 235 (1st ed. 1949). היבט אנושי זה כולל, על פי פרנק, נושאים כמו מודעות להשפעתם של מסמכים אבודים, עדים חסרים, שחיתות ודעות קדומות על מימוש זכויות משפטיות; אומנות ניהול משא ומתן ופתרון סכסוכים; אומנות תרגום רצונו של הלקוח למסמך משפטי; ועוד.

בקליניקות המשפטיות, כמו גם מכתובה של מנחים אחרים בקליניקות משפטיות⁴⁸ – מחזיקים בתפיסה תמימה ופשטנית למדי ביחס לטבע האדם ולמערכות יחסים בין בני אדם. נראה שסטודנטים מקבלים בהבנה רבה יותר את המורכבות של הסוגיות המשפטיות שבהן דנים שופטי בית המשפט העליון בפסקי דין, מאשר את המורכבות של הפסיכולוגיה והסוציולוגיה האנושית. הלימודים הקליניים חיוניים לצורך חשיפת הסטודנטים ל"חיים האמיתיים", שמזמנים מגוון של מקרים אנושיים מורכבים, ובכך מכשירים אותם היטב לחייהם המקצועיים כעורכי דין (ואולי אף כבני אדם).⁴⁹ ביקורי שטח, שכוללים פגישות עם מספר רב של בני אדם בסביבתם היומיומית (להבדיל ממפגש עם הלקוח הבודד במשרדי הקליניקה) מזמנים פוטנציאל היחשפות מוגבר למורכבות האנושית, ומכאן חשיבותם הפדגוגית.

כך, לדוגמה, במסגרת ביקורינו במקום עבודתו של פול נחשפו הסטודנטים לקוצר הרוח של המנהל יעקב, שרצה לסיים את הפגישה עימנו כמה שיותר מהר. הדבר ניכר היטב גם בשפת הגוף שלו. הם גם נחשפו לפער הבלתי-מוסבר בין התרשמותנו מיחסה של דינה, שלהבדיל מיעקב הפגינה אורך רוח ורצון לסייע, לבין "היעלמותה" מאוחר יותר. לקח פרקטי שהסטודנטים ואני למדנו ממפגש זה היה, למשל, שגם כאשר העד הפוטנציאלי, שעזמו מתקיים המפגש, נחזה להיות קואופרטיבי ביותר, עדיף לדחוק בו להעביר את "הראיה החפצית" לידי עורך הדין ללא דיחוי, שכן אין לדעת מה ילד יום. בהמשך לעניין זה של אי-העברת המשובים על ידי דינה, שאלו הסטודנטים עד כמה ראוי להפציר בה לעשות זאת? לשלוח עוד הודעת ווטסאפ? להתקשר שוב ולדבר אל ליבה? וכו'. בשלב זה המנחה הקלינית ואני הזכרנו לסטודנטים שהמשובים אינם "קלף מנצח" או ראיה הכרחית לביסוס הבקשה ההומניטרית, מחד גיסא, וכי הטרדת דינה בנושא עלולה לעורר אצלה כעס כלפי פול, מאידך גיסא (וזאת אף כי ייתכן שיש לפול זכות מכוח דיני העבודה לקבל העתק של המשובים לידי).⁵⁰ הצענו לסטודנטים לזכור עד כמה מקום עבודתו של פול מרכזי לחייו וליציבותו הנפשית. התובנה הייתה, שראוי לנו להימנע ממצב של "הניתוח הצליח והחולה מת" – השגת ה"ראיה", תוך פגיעה במקום עבודתו של פול, שהוא מרכזי בחייו. הדיון שקיימנו עם הסטודנטים בנושא עזר

48 ראו נעמי לבנקרון "מה לה לסטודנטית למשפטים בבית זונות? הרהורים על קליניקות משפטיות, שוטרים ונשים העוסקות בזנות" המשפט יז 161, 195-196 (2012); דנה פריבך-חפץ "עריכת-דין חברתית כחסד: המקרה של סיוע משפטי לדרייר-חוב בפרויקט מישוה לרוץ איתו" מעשי משפט ג 73, 65 (2010).

49 Howard R. Sacks, *Student Fieldwork as a Technique in Educating Law Students in Professional Responsibility*, 20 J. LEGAL EDUC. 291 (1968); נטע זיו "חינוך משפטי ואחריות חברתית: על הזיקה בין הפקולטה למשפטים והקהילה שהיא מצויה בה" עיוני משפט כה 385, 396-403 (2001).

50 ביחס לעובדי מדינה, הזכות של עובד לקבל מסמכים המתוקים בתיקו האישי קבועה בפס' 93.125 לתקשי"ר (30.6.2021). פסיקת בתי הדין לעבודה הכירה בזכות זו, גם ביחס לעובדים שאינם עובדי מדינה, לפחות לצורך הכנה לשימוע לקראת פיטורים. ראו לדוגמה צ"ו (באר שבע) 13-01-12628-01 מרדכי אדלשטיין נ' מכתשים מפעלים כימיים בע"מ (נבו) 27.1.2013.

לנו להעביר להם את המסר שהתיק המשפטי אינו החלק היחיד או החשוב ביותר בחייו של הלקוח, וכי לפעמים "עדיף להיות חכם מאשר צודק".⁵¹ נוכח העובדה שהביקור כלל מפגש עם צדדים שלישיים שונים (כלומר, חיצוניים למערכת היחסים בין עורך הדין לבין הלקוח), עלתה גם הדילמה של חובותיו האתיות של עורך הדין ביחס לגורמים אלה.⁵² כך, למשל, עת התוודענו למצבה הקוגניטיבי הנחזה של רחל, עלתה השאלה האם יהיה זה אתי להחתים אותה על מכתב תמיכה, ועמדתנו הייתה שיהיה בכך טעם לפגם. רבקה, להבדיל מרחל, ניהלה איתנו שיחה עניינית ולא עלה אצלנו חשד שמא אינה צלולה בדעתה. למרות זאת, וגם נוכח מערכת היחסים – שיש בה מן התלות – בין מטפל למטופל, החלטנו שיהיה זה נכון ליידע גם את בנה של רבקה בדבר השיחה שלנו עם אימו, ולבקש משניהם לכתוב מכתב משותף לתמיכה בבקשתו של פול להסדרת מעמדו בישראל. באותו הקשר, העובדה שמשה שטח בפני הסטודנט אבירם את הצורך שלו בסיוע משפטי וחוסר יכולתו לממן סיוע זה, עוררה אצל הסטודנטים ואצלי חוסר נוחות. על מנת להימנע ממצב שבו אנו מוליכים אותו שולל לסבור, שאם יסייע לפול יוכלו מנחי הקליניקה "בתמורה" לסייע לו בענייני המשפטיים, היה לנו חשוב שאבירם יבהיר לו לפני פגישתם, ששני העניינים אינם תלויים זה בזה. לבסוף, הביקור סייע לחשוף את הסטודנטים לאנשים מקבוצות חברתיות מוחלשות שונות – מבקשי מקלט (כמו פול), עובדים במשרות זוטרות ולא נחשקות במוסד הסייעודי (רבים מהם עולים חדשים, מזרחים וערבים), המטופלים הזקנים, ואנשים החיים בעוני (כמו משה חסר הטלפון הנייד או תושבי המושב שבו ממוקם המוסד הסייעודי), לשותפות הגורל שלהם, ולסולידריות שמתעוררת ביניהם לעיתים. ערך פדגוגי זה, של חשיפת הסטודנטים לתנאי חיהם של בני ובנות הקבוצות המוחלשות בחברה,⁵³ בא לידי ביטוי אף בביקורים שערכתי בעבר עם סטודנטים בדרום תל אביב, במקרים שבהם התעורר צורך להיפגש עם הלקוחות, שהתגוררו בשכונות דרום העיר, בבתיהם. לא אחת הציתו

51 על חשיבותם של ריונים מעין אלה עם סטודנטים למשפטים ראו Anthony G. Amsterdam, *Clinical*

Legal Education - A 21st Century Perspective, 34 J. LEGAL EDUC. 612, 614-615 (1984)

52 על חובותיו האתיות של עורך הדין כלפי צדדים שלישיים, ראו נטע זיו מי ישמור על שומרי המשפט? עורכי דין בישראל בין מדינה, שוק וחברה אזרחית 214-221, 227 (2015); לימור זר-גוטמן "הנאמנויות של עורך הדין" חובות אמן בדין הישראלי 245, 249 (רות פלאטור-שנער ויהושע (שוקי) שגב עורכים 2016). על חשיבותן של הקליניקות ללימוד ולהקניה של האתיקה המקצועית ראו לימור זר-גוטמן "החינוך לאתיקה אינו בשמים" משפט ועסקים יט 1319, 1347 (2016).

53 חשיפה זו מסייעת לסטודנטים ללמוד בדרך בלתי-אמצעית על מצבן של קבוצות מוחלשות באוכלוסייה, לפתח כלפיהן אמפתיה, ולעיתים גם לפתח תחושת סולידריות ואחריות חברתית למתן שירותים משפטיים לקבוצות אלה. ראו סטיבן ווינר "הקליניקה המשפטית: חינוך משפטי בשם האינטרס הציבורי" עיוני משפט כה 369, 380 (2001); יובל אלבשן "ריח הגלימה כריח השרה – על יעדי החינוך המשפטי הקליני" משפטים לד 455, 470-471 (2004); שמואל בכר "אמפתיה ואושר: עיון מחודש ביעדי החינוך המשפטי-קליני" המשפט יז 17, 26 (2012); איריס אילוטוביץ-סגל ועלי בוקשפן "ייצוג משפטי על-ידי סטודנטים בקליניקות אקדמיות בראי זכות הגישה למשפט והחינוך לאחריות חברתית" משפט ועסקים ב 427, 445 (2005).

ביקורים אלה שיחות מעניינות בנוגע למורכבות שכרוכה בחיים משותפים של ישראלים ותיקים לצד מבקשי מקלט אפריקאים. בביקורים אלה שוחחנו לא רק על סולידריות, אלא גם על יחס אמביוולנטי,⁵⁴ ואף על יריבות שנוצרה בין חלק מתושבי השכונות הוותיקים לבין מבקשי המקלט, למשל על רקע תחושתם של הראשונים, שהצביון (היהודי) של שכונותיהם השתנה עם כניסתם המסיבית של מבקשי המקלט למקום. שאלות שהתעוררו במסגרת ביקורים אלה הובילו לא אחת לדיון בכיתה, בשאלות כמו מיהו הציבור שאליה מחויב עורך הדין לשינוי חברתי (האם עורך דין לזכויות פליטים מחויב לשקול גם את האינטרסים של תושבי דרום תל אביב היהודים?), מהי הדרך הנכונה להתמודד עם חיכוכים שמתגלעים בין שתי קבוצות מוחלשות (יהודים מעוטי יכולת תושבי דרום תל אביב ומבקשי מקלט שנכנסו לשכונות אלה), ועוד.

אכן, גם מפגש עם לקוח במשרדי הקליניקה מזמן לסטודנטים מפגש עם "אדם בשר ודם", וזאת בשונה מקריאת "סיפור" על אדם במאמר או בפסק דין. במפגשים אלה כבר טמונה חשיבות רבה – כמתואר לעיל – מהיבטים של הכרת ה"אחר" והתעוררות תחושות של אמפתיה, סולידריות ואחריות חברתית-משפטית, הכרה במורכבות הפסיכולוגיה והסוציולוגיה האנושית, ופיתוח מיומנויות מקצועיות (כמו ניהול ריאיון). מבחינה פדגוגית, יציאה על השטח לוקחת את החוויה הקלינית הזו שלב אחד קדימה: למקום של התבוננות בבני אדם ב"סביבתם הטבעית" ובאינטראקציות בין-אישיות. היציאה אל השטח היא גם, כאמור, יציאה מאזור הנוחות המוכר לקלינאים (משרדי הקליניקה או בית המשפט) אל מחוזות שיכולים לזמן להם ולסטודנטים אירועים לא צפויים, שבתורם יובילו לטיפול משפטי בסוגיות מוזנחות. גם בכך יש ערך פדגוגי: עורכי הדין של העתיד יוכלו ללמוד שמערכת משפט שדורשת מעורכי הדין לפעול ככלל משרדיהם,⁵⁵ ולא "לשדל" לקוחות (פן ייפגע כבוד המקצוע),⁵⁶ עלולה להיות, הלכה למעשה, מערכת משפט שמשרתת בעיקר את החזקים בחברה.

54 על היחס הדו-ערכי של חלק מהפעילים והתושבים היהודים בדרום תל אביב כלפי מבקשי המקלט האפריקאים, שכלל לעיתים קריאות פומביות להוצאתם מהשכונה לצד גילויי אמפתיה כלפיהם, ראו טל שמור תקווה ומלנכוליה בשולי העיר: אתניות, מרחב ומגדר בשכונת התקווה בתל אביב 157-156 (2020).

55 כלל 3(x) לכללי לשכת עורכי הדין (אתיקה מקצועית).

56 על איסור שידול לקוחות בדין הישראלי, ראו סעיף 56 לחוק לשכת עורכי הדין, התשכ"א-1961. הביקורת על איסור זה, לפחות ככל שמדובר ב"שידול" של אוכלוסיות מוחלשות לייצוג ללא תמורה, היא כי לקבוצות מוחלשות קשה הרבה יותר לעבור את שלבי ה"Naming, Blaming, Claiming", ולכן, עורכי דין לשינוי חברתי נדרשים לא אחת להפציר בחברי וחברות הקבוצות הללו לעמוד על זכויותיהם. על תאוריית ה-NBC ראו ויליאם ל"פ פלסטינר, ריצ'רד ל' אייבל ואוסטין סאראט "היווצרותם של סכסוכים והשתנותם: מתן שם, הטלת אשם, עמידה על זכות..." מעשי משפט ג 17 (2010); על הקשיים של אוכלוסיות מוחלשות לעבור שלבים ראו יובל אלבשן "נגישות האוכלוסיות המוחלשות בישראל למשפט" עלי משפט ג 497 (2003); על הבעייתיות באיסור הגורף על שידול לקוחות ראו יובל לבנת "פרדה מלקוח: המקרה של סיום מאולץ של יחסי הייצוג בתחום עריכת הדין החברתית" המשפט כ 171 (2015). בפסק הדין *In re Primus*, 436 U.S. 412 (1978) פסק בית המשפט העליון של ארצות הברית, שאיסור גורף של שידול גם בנסיבות של עורך דין חברתי

ג. לקראת תאוריה של יציאה אל השטח?

עורכי דין עוסקים במגוון רחב מאוד של עניינים, וכל עניין מתאפיין במערכת נסיבות והקשרים שונה. פיתוח תאוריה סדורה של "כדאיות היציאה אל השטח" הוא, על כן, משימה מורכבת, וייתכן שאף בלתי־אפשרית. לכן אסתפק בהצגת רשימת שיקולים ראשונית שראוי שעורכת הדין תשקול עת היא באה להחליט אם לצאת אל השטח. זאת, בהתבסס על התוכנות שעלו אצלי בעקבות ניתוח המקרה של פול, כמו גם ביחס למקרים נוספים שהיו בטיפול קלינאים וקלינאיות אחרים.⁵⁷ אתמקד במקרים, כמו זה של פול, שבהם היעד המרכזי של היציאה הפוטנציאלית אל השטח הוא ביסוס ראייתי של ה"קייסי"; ואולם בכמה מקומות אתיחס גם ל"ביקורי בית" אצל לקוחות, לצורך קיום ראינות עימם.⁵⁸ אני מקווה שעורכי דין אחרים יכתבו בעתיד, מתוך הניסיון שלהם, על יתרונות (וחסרונות) נוספים שביציאה אל השטח, ואלה יוכלו לעמוד בבסיס קריטריונים משלימים לאלה שאציע בפרק זה.

נראה שהמקרה של פול היה מתאים ביותר ליציאה אל השטח למטרת גביית עדויות לאור שני מאפיינים של התיק. ראשית, האופן שבו בנינו את הטיעון המשפטי בתיק (מסירותו של פול בעבודה עם המטופלים כנסיכה שמבססת עילה הומניטרית) פתח פתח לעשרות "עדים" פוטנציאלים (מטופלים במוסד הסיעודי ובני משפחותיהם, עמיתים לעבודה, ומנהלים). שנית, הבקשה שניסחנו הופנתה לרשות מנהלית. על בסיס "כלל הראיה המנהלית", רשויות מנהליות רשאיות להסתמך על כל ראייה שרשות סבירה הייתה רואה אותה כבעלת ערך הוכחתי ראוי בנסיבות המקרה,⁵⁹ אף אם אינה קבילה בהליך אזרחי.⁶⁰ הדבר אפשר הצגת "מכתבים" מצד מנהליו ומטופליו של פול (מבלי צורך להחתימם על תצהירים ולהביאם לעדות בהמשך), לרבות "מכתב משותף" מצד רבקה ובנה, הסתמכות על עדות שמיעה (למשל במקרה של יעקב, שהסתמך על דברים ששמע מדינה), וכיו"ב. עם זאת, ישנם בוודאי מקרים אחרים שבהם אחד או שניים ממאפיינים אלה מתקיימים.

עורך דין החוכך בדעתו האם לצאת אל השטח, למטרות של ביסוס ראייתי של התיק, צריך על כן לנסות לבחון, בראש ובראשונה, האם מספר העדים הפוטנציאלים הוא

57 הפועל ללא מטרות רווח, על פי כללי האתיקה של עורכי דין בדרום קרוליינה, אינו חוקתי ועל כן בטל. קיימתי שיחות נפרדות (בעל פה או טלפונית) עם ארבעה מנחים קליניים בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב, על בסיס היכרות אישית, ותוך שהתחייבתי לטשטש פרטים שיחשפו את לקוחותיהם. ניהלתי תרשומת של השיחות, אך לא הקלטתי ולא תמללתי אותן.

58 נראה ש"ביקורי בית" הם הסוג הנפוץ ביותר של "יציאה אל השטח" של מנחים קליניים. זאת, ככל הנראה, נוכח הקושי, הנפוץ יותר בקרב בני ובנות הקבוצות המוחלשות בחברה (זקנים, נכים, עניים, תשושי נפש, אימהות יחידניות ועוד), להגיע למפגשים במשרדים של עורכי דינם. נוכח העובדה שמאמר זה מתמקד ביציאה אל השטח למטרה אחרת – חיזוק ראייתי של התיק המשפטי של הלקוח, והשטח לא היה (ברובו) ביתו של הלקוח, אתיחס ל"ביקורי הבית" בשולי הדברים.

59 בג"ץ 394/99 סופיה מקסימוב נ' מינהל האוכלוסין, פ"ד נח(1) 919 (2003).

60 ע"א 3886/12 זאב שרון קבלנות בנין ועפר בע"מ נ' מנהל מע"מ, פס" 32 לפסק הדין של השופט מלצר (נבו) 26.8.2014.

רב, ומתרכז במספר קטן של מקומות. אם עורך הדין מחפש עד ראייה ספציפי, שראה אירוע קונקרטי – ייתכן שיציאה אל השטח תהיה בבחינת חיפוש של מחט בערימת שחת. אם, לעומת זאת, הוא מחפש עדים לאירוע החוזר על עצמו או לתופעה כללית שהוא מבקש לתאר או להבין, המתרחשים במקום אחד או במספר מצומצם של מוקדים שמיקומם ידוע, יציאה אל השטח עשויה להתברר כפרודוקטיבית. באופן דומה, יציאה אל השטח עשויה גם להתאים כאשר מומחים או גורמים המכירים את הלקוח ונסיבות חייו – לאו דווקא "עדים" במובן הצר של המילה – מצוטפים תחת קורת גג אחת, באופן שעשוי לסייע לעורך הדין להבין את הסיטואציה שבה מצוי הלקוח שלו, ואת התיק שהוא מייצג בו. כך, למשל, מנחה קליני סיפר לי על ביקור שערך במקלט לנשים בזנות, לצורך מפגש עם לקוחה ששהתה במקלט. במסגרת הביקור, וללא תכנון מראש, הזדמן לו ולסטודנטיות שליוו אותו להיפגש עם מנהלת המקלט, שסיפקה מידע נוסף על אופי המקלט ועל השתלבותה של הלקוחה בו. לו היה עורך הדין זקוק למידע נוסף, ודאי היה יכול גם להיפגש עם עובדים נוספים במקום, באופן שעשוי היה לחזק את התיק או פשוט להבהיר את נסיבות חייה של הלקוחה.

בנוסף, אם עורך הדין הוא עורך דין לשינוי חברתי, יציאה אל השטח תהיה אפקטיבית ככל שה"שטח" המדובר רלוונטי למספר רב יותר של בני ובנות הקהילה המוחלשת שאת עניינה הוא מבקש לקדם. כך, למשל, ביקור באתרי בנייה הוא קריטי לעורכי דין העוסקים בעיסוקים בבטיחות עובדים; ביקור במתקן כליאה הגירתי קריטי לעורכי דין העוסקים בהגנה על מהגרים; וה"מחסום" – קריטי לעורכי דין המגנים על זכויות פלסטינים מהשטחים; וזאת אם במסגרת ייצוג של לקוח ספציפי או אם לצורך איתור תופעות לא מוכרות הדורשות טיפול משפטי.

נושא נוסף שנדון במאמר זה, ושראוי שיהווה שיקול עת מתלבט עורך הדין ביחס לכדאיות היציאה אל השטח, הוא העצמת הלקוח. ראשית, על עורך הדין לבחון האם היציאה אל השטח צפויה להאדיר את דימויו של הלקוח או דווקא לפגוע בכבודו מול עורך הדין. ככל שישנה סכנה של פגיעה בכבודו העצמי (self-respect) של הלקוח, יש לשקול את נחיצות היציאה אל השטח בכלל או את הנחיצות של התלוותו של הלקוח ליציאה זו. ככל שיש ביציאה אל השטח פוטנציאל העצמה, זהו שיקול שראוי לעורכי דין באשר הם, ולעורכי דין לשינוי חברתי בפרט, לשקול.

במובן זה, הביקור (האקראי) במקום מגוריו של פול עלול היה להוביל לתוצאה הפוכה מהעצמה. המנחים הקליניים שעמם שוחחתי על מחקר זה סיפרו לי על מקרים שבהם "ביקורי בית" שערכו אצל לקוחותיהם השיגו אפקט הפוך: מקרים שבהם הלקוחות היו, לתחשתם, מובכים ואולי אף מושפלים כאשר עורכי דינם נחשפו לדירותיהם הדלות. ההגעה עם סטודנטים הרגישה לעיתים עוד יותר את מצוקת המגורים, כאשר הדירה הייתה כה צפופה עד כי היה קשה למצוא מקום ישיבה לכל הנוכחים. השיקול של פגיעה בפרטיות מתעורר, כמובן, גם הוא. בנוסף, אחת מהקלינאיות סיפרה לי, שכאשר ביקשה לתאם פגישה עם לקוח בביתו למחרת היום הוא השיב לה שלא יספיק לבשל עד אז,

והתעקש שאם היא מגיעה לביתו אזי הוא מחויב לדאוג לה לארוחה כיד המלך. כלומר, הביקור בבית הלקוח, והפיכתו ל"מארח" (להבדיל מאורח במשרדי הקליניקות) לא תמיד יתרום להעצמתו, ולעיתים אף עלול להכביד עליו. נראה כי העובדה שהביקור בביתו של פול היה ספונטני, ואף בא מיוזמתו שלו, אינן את החששות שפורטו לעיל. אך ראוי לזכור חששות אלה עת עורך הדין מתכנן ביקור בבית הלקוח.⁶¹

היציאה אל השטח עלולה לא רק לגרום לפגיעה בדימויו או בתחושת הכבוד העצמי של הלקוח, אלא לפגוע בו גם באופנים אחרים, ואף להזיק לתיק עצמו. כך, למשל, עלה בי החשש שהגענו אל המוסד שבו הועסק פול, ופגישתנו עם הממונה עליו, עלולות להפנות זרקור אל הסטטוס האזרחי והתעסוקתי הלא יציב שלו (החזקתו בהיתר עבודה רעוע מכוח "מדיניות אי-אכיפה" עמומה של רשות האוכלוסין וההגירה ביחס למבקשי מקלט בישראל),⁶² ולהוביל חלילה לבחינה מחודשת של חוקיות או כדאיות העסקתו בעיני המעסיק. תרחיש זה של פיטורים בעקבות הדגשת מצבו המשפטי הבעייתי של פול בעצם הגעתנו למקום היה עלול לפגוע, לו התרחש, בתיק עצמו – שהרי הבקשה ההומניטרית נסמכה כאמור על עבודתו הנמשכת של פול במוסד הסייעות; וכמובן גם בהיבטים רחבים יותר בחייו. רק לאחר שפול הבהיר לי שמועסקים במקום מספר רב של זרים בסטטוס דומה, וכי מנהליו מודעים לסטטוס הרעוע שלו נוכח חידושי האשרה התכופים, נרגע החשש שהתעורר בי פן הביקור יגרום יותר נזק מתועלת.

בנוסף, יציאה אל השטח, ובעיקר "ביקורי בית" אצל לקוחות עלולים להציב את עורכת הדין בפני דילמות אתיות, שהייתה עשויה להימנע מהן לו הייתה מגבילה את המפגשים עם לקוחותיה לד' אמותיו של משרדה. כך למשל, עורכי דין בתחום ההגירה עוסקים לא אחת ב"תיקי זוגיות" שבהם בן הזוג הזר מבקש לקבל מעמד על בסיס הקשר הזוגי עם בן הזוג הישראלי. המטרה המרכזית של עורך הדין בתיקים אלה היא לשכנע את רשות האוכלוסין וההגירה שהקשר בין השניים הוא "אמיתי", לעיתים תוך התמודדות עם נורמות תרבותיות שונות של "חיי משפחה" שלאורן מתנהגים בני הזוג.⁶³ קלינאי שייצג בתיקים כאלה אמר לי, שביקור בביתם של בני הזוג היה מסייע לו לעיתים בייצוגם עוד לפני שהיה מגיע איתם לריאיון כלשכת רשות האוכלוסין וההגירה. לדבריו, כאשר המפגש עם בני הזוג היה מתקיים בדירת מגוריהם, להבדיל מבמשרדו, ניתן היה לעיתים לעמוד בצורה בלתי-אמצעית על "דינמיקה זוגית", שחיוקה את המהימנות שלהם בעיניו, וסייעה לו בייצוגם. עם זאת, יש לתת את הדעת לכך שב"ביקור הבית" הזה עלול עורך הדין להיחשף לדברים שיעוררו דווקא את חשדו שאין מדובר בבני זוג "אמיתיים", ולהציבו

61 חשש דומה עלול להתעורר ביחס לביקור במקום עבודה של לקוח, למשל כאשר יחסי העבודה מעוררים. במקרה של פול, טרחנו לברר עימו מראש שהוא מרגיש בנוח עם הגעתנו למקום עבודתו, ואף וידאנו בשיחת טלפון מקדימה את הנכונות של המנהל שלו לסייע לו.

62 פרשת קו לעובד, לעיל ה"ש 43.

63 Yuval Livnat et al., *Legal Rules and Cultural Bias: When are Intimate Partnerships with a Foreigner Considered "Insincere" by Israeli Authorities?* 17 DARTM. L. J. 65, 90 (2019)

בפני דיילמה אתית נוכח האיסור החל על עורך דין להעלות "טענה עובדתית או משפטית ביודעו שאינה נכונה".⁶⁴ באופן דומה, קלינאית אחרת סיפרה לי שנקלעה לדיילמה כזו כאשר בעת "ביקור בית" אצל הלקוח – שהציג את עצמו כמי שנגמל משימוש בסמים, וביקש לקבל הטבה שהשימוש הנמשך בסמים היה עלול לסכל – נחשפה לאמצעים לשימוש בסמים שהיו בדירתו.

עוד יש לשקול את ההשלכות שיש לשינוי ה־setting של מפגשי העו"ד-לקוח (לרוב המפגש במשרדו של עורך הדין) על מערכת היחסים בין השניים, כאשר הלקוח נלווה ליציאה אל השטח של עורך הדין.⁶⁵ קלינאית אחת סיפרה לי שהקפידה לא לתת את מספר הטלפון הנייד שלה ללקוחותיה, כל עוד הפגישות התקיימו במשרדה. אך כאשר נפגשה איתם מחוץ למשרד, דבר שהצריך תיאומים מהשטח, נאלצה להתקשר מהטלפון הנייד שלה. לקוחות אלה הרגישו לאחר מכן "בנוח" להתקשר אליה מחוץ לשעות העבודה לטלפון הפרטי שלה, באופן שעורר אצלה תחושה של פריצת גבולות. דוגמה אחרת היא של לקוחה המגיעה מרקע תרבותי פטריארכלי-שמרני, וחשה שלא בנוח בהליכה לצד עורך דינה הגבר במרחב הציבורי.

לצד שיקולים מהותיים מעין אלה, שעשויים להשתנות ממקרה למקרה, ישנם כמובן גם שיקולים פרקטיים: המרחק של מקום הביקור ממשרדו של עורך הדין, ובאופן כללי כמה זמן היציאה אל השטח צפויה לארוך, ועל חשבון מה ומי יבוא "בזבוז" זמן זה (לרבות שיקולי שכר טרחה במקרה של עורך דין מסורתי), וכיוצא באלה. מן הסתם, כל אותם שיקולים צריכים להיות מובאים בחשבון עת שוקלת עורכת הדין את היציאה אל השטח אל מול האפשרות לבסס את התיק בדרכים אחרות.

לבסוף, שיקולים פדגוגיים שראוי שינחו את המנחה הקליני הם, בין השאר, עד כמה היציאה אל השטח תחשוף את הסטודנטים למקומות שעד כה מיעטו להיחשף אליהם או תזמן להם פגישה פנים אל פנים עם אנשים מקבוצות באוכלוסייה שהם ממעטים לפגוש, ועד כמה הסטודנטים יזכו להיחשף למציאות חיים מורכבת יותר מזו שנחשפו אליה עד כה בחייהם האישיים או בלימודיהם.⁶⁶

אחרית דבר

האירועים המתוארים במאמר זה, והכתיבה שלו, התרחשו זמן קצר לפני פרוץ מגפת הקורונה במרץ 2020, ואחרית דבר זו נכתבת – במסגרת שלבי העריכה המתקדמים של המאמר – בעיצומו של "הגל הרביעי" של המגפה. חיינו התהפכו במהלך תקופה זו, וכך גם המלצה צנועה לכאורה – לצאת אל השטח, בנסיבות מסוימות – הפכה

64 כלל 34(א) לכללי לשכת עורכי הדין (אתיקה מקצועית).

65 על חשיבות ה־setting בטיפול פסיכולוגי ראו ANNE GRAY, AN INTRODUCTION TO THE THERAPEUTIC FRAME (Routledge 2013).

66 מובן שיש לוודא שחשיפה זו לא תבוא חלילה במחיר של פגיעה בסטודנטים, בשל היעדר הכנה ראויה למפגש, ככל שקיימת סכנה כזו. ראו, לדוגמה, פריבך-חפץ, לעיל ה"ש 48, בעמ' 74.

להיות בלתי-מובנת מאליה. ואומנם, כפי ששאלת "החיבור מרחוק" והריחוק החברתי – יתרונותיה, מגבלותיה ואתגריה – אופפת תחומי חיים רבים, כך היא מתעוררת גם ביחס לנושא מאמר זה. אם שכנעתי את קוראותי וקוראיי, שישנן נסיבות שבהן יציאתה של פרקליטה אל השטח היא חיונית ומועילה, משמעות הדבר היא שבחירה בחלופה של עבודה מהמשרד (נוכח מגבלות ריחוק חברתי) עלולה לפגוע באיכות הייצוג המשפטי, במטרה החברתית (ה-cause) שעורכת הדין לשינוי חברתי פועלת למענה, או בערך הפדגוגי עבור סטודנטים במקרה של קלינאית. על עורכי ועורכות הדין להיות מודעים לכך, ולבחון חלופות למיתון הפגיעה בלקוח, בקהילה ובסטודנט.

ומה באשר לפול? עניינו עדיין בהתדיינות משפטית. אין בכך כדי להפגיע, שכן בקשות להסדרת מעמד מטעמים הומניטריים, כמו בקשות למתן מקלט מדיני, ממתונות להכרעה ברשות האוכלוסין וההגירה, ולאחר מכן בבית הדין לעררים ובמערכת המשפט ה"רגילה" שנים ארוכות.⁶⁷ הבקשה ההומניטרית שהוגשה לאחר הביקור המתואר במאמר זה – נדחתה. הוועדה ההומניטרית נימקה את המלצתה השלילית (שאומצה על ידי מנכ"ל רשות האוכלוסין וההגירה) במשפט אחד: "לאחר עיון מעמיק בבקשה על שלל נספחיה ולאחר ששקלנו את מכלול השיקולים נראה כי בקשה זו אינה מעלה טעמים הומניטאריים מיוחדים המצדיקים מתן מעמד בישראל". הוועדה לא התייחסה כלל לטיעון "עשיית החסד" כמו לטעמים רבים אחרים שהועלו בפניה מצד באי הכוח מטעם הקליניקה. ערר על החלטה זו הוגש לבית הדין לעררים, ובזמן כתיבת שורות אלה טרם הוכרע. פול ממשיך לעבוד באותו מוסד סיעודי עד היום. תקופת מגפה הקורונה, בעיקר בשלביה הראשונים, הייתה (ועודנה) קשה במיוחד עבור פול: חלק מהמטופלים במוסד נפטרו מקורונה, ביקוריו בכנסייה, שמצליחים לרומם את נפשו, פסקו למשך תקופה נוכח הסגרים וההגבלות על התקהלויות, וגם הטיפול הפסיכולוגי שלו הופסק לפרקים. מצבו הנפשי ירוד, אך הוא דבק במאבקו המשפטי להסדרת מעמדו בישראל, בסיוע הקליניקה.

67 להתארכות הליכים בבקשות להסדרת מעמד מטעמים הומניטריים ראו לדוגמה מבקר המדינה דו"ח שנתי 67 לשנת 2016 ולחשבונות שנת הכספים 2015 1058 (2017); להתארכות הליכים בעניינם של מבקשי מקלט ראו לדוגמה בג"ץ 7146/12 נג'ט סרג' אדם נ' הכנסת, פ"ד סו(1) 717, פס' 3 לפסק הדין של השופט דנציגר (2013); בג"ץ ADAM GUBARA TAGAL 4630/17 נ' שר הפנים (נבו 25.4.2021).